

Vladimir Stančić

Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu

TEORIJA I PRAKSA ODGOJA, OBRAZOVANJA I REHABILITACIJE OSOBA S OŠTEĆENJIMA KAO FUNKCIJA DRUŠTVENO-EKONOMSKOG RAZVOJA*

Specijalni odgoj, specijalno obrazovanje, rehabilitacija — što je to? Kako treba organizirati te djelatnosti? Kakve metode izabrati? Koji su ciljevi tih djelatnosti? Kako obrazovati stručnjake koji se njima bave? Tko su to uopće osobe s oštećenjima, hendikepirane osobe, djeca sa smetnjama u razvoju — ili kako ih se već nazivlje? S kakvih teoretskih pozicija promatrati tu problematiku? Ima li teorija ili — možda — filozofija oštećenosti važnosti i utjecaja na obrazovanje i rehabilitaciju osoba s oštećenjima? Je li teorija nužna? Predstavlja li rad na odgoju i obrazovanju osoba s oštećenjima bez ikakva teoretskog pristupa (kao što se događa u nekim zemljama) također određenu teoriju? — Mogli bismo nabrajati prilično opsežan niz ovakvih pitanja, a odgovori na njih su jednodušni niti u svijetu niti i u nas, već izražavaju dileme prisutne na ovom području teorije i prakse, te se očituju i na međunarodnim skupovima stručnjaka, kojih su zaključci i preporuke često kompromisi uvjetovani različitim okolnostima. Pitanje je, zapravo, da li se radi o dilemama koje proizlaze samo iz teoretskih razmišljanja, na primjer, suvremenih humanista, o tome što je ono najbolje što treba učiniti na području odgoja, obrazovanja i rehabilitacije osoba s oštećenjima ili pak te

dileme imaju neki drugi izvor. Po mojem uvjerenju — i ne samo po mojemu — ove dileme imaju izvor u društveno-ekonomskom razvoju i čitavom sklopu pratećih pojava tog razvoja (npr. znanstvena i tehnološka revolucija i tehnološka revolucija). S time u vezi pada mi na pamet misao jednog stručnjaka iz Ugande, koji je prije nekoliko godina u kritičkom osvrtu na često izricanu maksimu zapadnog svijeta rekao ovo: »Potpuno je ispravno vjerovanje zapadnog svijeta da je neka zemlja upravo u tolikoj mjeri razvijena ili civilizirana koliko zajednica obraća pozornost bolesnima ili onesposobljenima; to ipak nije nužno primjenljivo u novoosnovanim zemljama u razvoju gdje norme tek trebaju biti uspostavljene i gdje napredak na svakom području mora biti oprezan i, ponajprije, relevantan za potrebe i aspiracije zemlje, bez obzira kakve su one drugdje« (1). — (»It is perfectly all right in the Westwen world to believe that a country is as developed or civilised as the extent to which the sick and disabled are looked after by its community; it is not necessarily applicable in the young developing countries, where norms are still being established and where progress in any field must be cautious and primarily relevant to the needs and aspirations of the country,

* Referat pripremljen za Seminar za stručnjake zemalja u razvoju (Beograd, 1977).

irrespective of what toy are elsewhere).

Humanost je princip koji se danas ističe kao polazna osnova u pristupu osobama s oštećenjima. I to je ispravno, iako sadržaj humanosti nije svuda jednak, iako se ne može, kao što smo maločas vidjeli, primjenjivati kao općevaljan princip stanovište da je jedna zemlja toliko civilizirana, da humanost toliko dolazi do izražaja u njezinom javnom životu koliko pozornosti obraća osobama s oštećenjima. Istina je, nasuprot tome, da za manifestaciju principa humanosti nisu jedino mjerodavna teoretska razmišljanja i htjenja, već upravo praktičan pristup i praktična rješenja u odnosu prema osobama s oštećenjima, a ona su funkcija općeg društveno-ekonomskog razvoja. A taj praktičan pristup, koliko god u nekoj zemlji bio neznan po rješenjima i uspjesima, može predstavljati za tu zemlju više napora, više odvajanja sredstava i odricanja u odnosu prema nacionalnom dohotku te zemlje, nego mnogo veće ulaganje, mnogo veći uspjesi na tom području djelatnosti u nekoj drugoj zemlji.

Kad se radi o pružanju pomoći ljudima u nekoj zajednici, kojima je potrebna pomoć — dolazi do izražaja princip humanosti. Promatrajući problem u historijskoj perspektivi, uspooredno s općim socijalnim napretkom, napretkom znanosti i tehnike, mijenjaju se i shvaćanja o tome što su ljudi s oštećenjima i kako treba organizirati društvenu brigu o tim oštećenjima. Nekada je bilo dovoljno i korisno samo jednostavno izvršiti azilizu tih ljudi, no, u današnjim uvjetima, osim za najteže slučajeve mentalne retardacije, takav bi se postupak smatrao monstruoznim.

Tri tumačenja somatopsihičke oštećenosti — Kakve promjene nastaju u shvaćanjima na somatopsihičku

oštećenost? Te su promjene prisutne kroz čitavu povijest ljudsku, ali u posljednjih nekoliko desetljeća osobito su brze i izrazite. Dok se još nedavno na sesijama Svjetske federacije gluhih predlagalo da se oduzmu roditeljska prava onim roditeljima koji odbijaju da svoju gluhu djecu pošalju u škole za gluhe, danas je stanovište o tomu posve obratno: zahtijeva se da se djeca oštećena sluha, kada je god to moguće, uključuju u redovne škole.

Analiza shvaćanja društva na osobe s oštećenjima komplicira se time što ta shvaćanja, s jedne strane uključuju praktičan odnos, a, s druge, teoretska tumačenja, a to dvojje nije nužno bilo u potpunom skladu niti u prošlosti, a nije niti danas. Isto globalno tumačenje može dapače koegzistirati s vrlo različitim praktičkim odnosima prema osobama s oštećenjima.

U historijskom prosjeku možda bismo mogli razlikovati tri vrste tumačenja fenomena somatopsihičke oštećenosti: mistično-religiozne, biološke i društveno-historijske. Prema mistično-religioznim tumačenjima, karakterističnima za prijašnje stadije društvenog razvoja, ali koja postoje i danas u razvijenim društvima, somatopsihička oštećenja nastaju pod utjecajem djelovanja viših sila; ta se tumačenja svode na nepoznavanje kauzalnih veza. Oštećenja se povezuju s nekim prije počinjenim grijehom ili zlodjelom pa u takvom slučaju ona znače ispaštanje kazne ili zbog vlastitog grijeha ili grijeha predaka, ili pak ona predstavljaju kušnju i poticaj za duhovno usavršavanje i sl. Postanak psihoza dovodi se u vezu s opsjednutošću đavolom, a ozbiljno mentalno retardirane osobe smatrane su u određenim kulturama djecom đavoljom, itd. Takva tumačenja postoje i danas, sako u razvijenim zemljama tako i u zemljama u razvoju,

bilo u doslovnom obliku bilo u obliku psiholoških mehanizama, koji se svode na mistično tumačenje kauzalnih veza. I danas nailazimo na izjave kao što su: »Što sam učinio (čitaj: skrivio) da se to upravo meni dogodilo?« Istraživanja su pokazala da se reakcije roditelja prema njihovoj djeci s oštećenjima nerijetko svode na osjećaj krivnje, koja je posljedica uvjerenja roditelja da su učinili nešto neispravno što je uzrokovalo oštećenja. Praktički odnosi prema osobama s oštećenjima u okviru mistično-religioznih tumačenja vrlo su raznoliki i kreću se na kontinuumu od krajnje negativnih do krajnje pozitivnih.

Drugo tumačenje je biološko, a počelo je prevladavati s buđenjem i razvojem znanstvenog duha u evropskim zemljama i prevladavalo je sve do prije nekih desetak godina. Prema tom tumačenju somatopsihička oštećenja su varijacije koje smanjuju uspješnost pojedinih organa, pa u nekim slučajevima i organizma kao cjeline fizičkoj i socijalnoj okolini. Oštećenja postoje potpuno objektivno i izazvana su objektivnim uzrocima (genetski, traumatski, bolesti). U početku, pa i kroz stoljeće i pol, u odgoju, obrazovanju i rehabilitaciji osoba s oštećenjima polazilo se od premisa objektivnosti i nepromjenljivosti oštećenja kao zajamčenih polazišta o kojima se nije mnogo raspravljalo. Odgoj, obrazovanje i rehabilitacija osoba s oštećenjima imali su cilj da ih različitim postupcima osposobe da, u što je moguće većoj mjeri, prevladaju fizičke posljedice oštećenosti i osposobe za borbu sa socijalnim konsekvencijama njihove oštećenosti te ih tako prilagode zahtjevima socijalnog života.

Osobe s oštećenjima po nekim svojim svojstvima, a katkada i po izgledu, razlikuju se od tzv. »normalne« većine, koja često na njih reagira kao

na nešto različito, strano i neobično. U okviru bioloških tumačenja somatopsihičke oštećenosti pokušavalo se štetne stavove socijalne okoline za osobe s oštećenjima objasniti neurofiziološkom teorijom prema kojoj su ti stavovi izraz određenih prirodnih reakcija. Hebb je, na primjer, pokušao reakcije na strano i neobično objasniti teorijom koja se zasniva na zapažanju da čovjek i čimpanza pokazuju spontani strah pred osakaćenim tijelom i tijelom koje ne reagira (mrtvim ili anestetiziranim) (2). Hebbovo mišljenje da »strah nastaje kada se gleda objekt koji je sličan običnim objektima u dosta obzira da pobudi uobičajene procese percepcije, ali u drugim obzirima pobuđuje inkompatibilne procese« pokušava se u okviru bioloških tumačenja primijeniti na reakcije na osobe s oštećenjima. Prema ovoj teoriji takvi inkompatibilni podražaji izazivlju razdor neurofiziološke aktivnosti, naročito cerebralne aktivnosti. Strah, nelagodnost i zbunjenost koji mnogi osjećaju u prisutnosti tjelesno invalidnih ljudi, slijepih i gluhih ljudi, onih s teškim stupnjevima mentalne retardacije, osobito ako u njih postoje i tjelesna stigmata, u primjeni Hebbove teorije o porijeklu straha na osobe s oštećenjima, svodi se na konflikt izazvan istovremeno običnim i inkompatibilnim percepcijama. — Praktičan odnos povezan s biološkim tumačenjem temelji se na znanstvenom pristupu pojavi oštećenosti i njezinoj nepromjenljivosti, na zahtjevu da se tim osobama pomogne da se što potpunije osposobe za prilagođenje fizičkoj i društvenoj sredini.

S vremenom počelo se shvaćati da ono što zovemo somatopsihičkom oštećenošću nema samo biološko porijeklo, već da pojavnost oštećenosti treba promatrati i u njezinoj socijalnoj uvjetovanosti. Naročito su sociološko-historijske i sociološko-historij-

ske i sociološko-komparativne analize dovele neke stručnjake do uvjerenja da somatopsihičko oštećenje treba promatrati kao pretežno socijalni fenomen, koji upravo po svojim socijalnim posljedicama ima socijalno značenje. Time oštećenje gubi svoje objektivizirano, socijalno neovisno postojanje, što znači da oštećenje prestaje biti potpuno objektivno svojstvo ličnosti, već je ono velikim dijelom rezultat socijalne evaluacije određenih somatopsihičkih varijacija. Varijacije koje zovemo sljepoća, gluhoća, određena svojstva intelektualnog ili motoričkog funkcioniranja postoje objektivno — neovisno o bilo kakvoj i bilo čijoj procjeni, ali oštećenjima one postaje tek po svojim socijalnim konzekvencijama. Neki autori, kao npr. Freidson, Bartol, Guskin i drugi idu čak tako daleko da tvrde da društvo na neki način arbitrarno stvara hendikep određenim imputacijama (3). Hendikep je imputacija razlika od drugih, i to imputacija nepoželjnih razlika. Neka osoba smatra se oštećenom (hendikepiranom) jer je devijantna od onoga što sama vjeruje ili drugi vjeruju da je normalno (4). Nedostatak je takvih shvaćanja da zanemaruju društveno-historijsku uvjetovanost takvih »imputacija«, kako ih nazivlju, na socijalno-historijsku nužnost, a ne arbitrarnost evaluiranja nekih objektivnih varijacija kao oštećenja. Zbog toga u takvih autora postoji sklonost da oštećenja po svojoj uvjetovanosti izjednačuju s rasnim predrasudama. Čovjek može biti hendikepiran u nekoj situaciji, kažu Bartol i Guskin, a da uopće nije promijenio svoje karakteristike, samo na temelju socijalni reakcija prema njemu. Crni čovjek je hendikepiran u bijeloj rasističkoj sredini; u socijalnoj okolini bez rasnih predrasuda hendikepa nestaje, a da osoba ni u kojem pogledu nije promijenila svoje osobine. Mi bismo napomenuli da se slič-

na, ali ne identična, situacija javlja u odnosu prema slijepima, tjelesnim invalidima, gluhim ljudima itd. U jednoj društvenoj sredini slijep čovjek bit će mnogo više hendikepiran nego u drugoj, u jednoj sredini on nailazi na mnogo više socijalnih barijera da bi ostvario neke svoje ciljeve ili ciljeve koje mu postavlja društvo, dok u drugoj sredini tih barijera ima znatno manje. U jednoj relativno jednostavnoj ruralnoj sredini neka osoba može provesti čitav život baveći se nekom djelatnošću a da je nitko ne identificira kao mentalno retardiranu, a u sredini sa složenijim zahtjevima lako može u te osobe doći do izražaja deficit u kognitivnim funkcijama. No tu analogija i prestaje. Dok rasne predrasude doista nastaju na temelju imputacija o nekim varijacijama, o razlikama koje stvarno ne postoje, dotle su oštećenja rezultat socijalne evaluacije varijacija koje objektivno postoje.

Oštećenja su, dakle, pretežno rezultat socijalne evaluacije: u tom smislu oštećenjima se smatraju one somatopsihičke varijacije koje predstavljaju smetnje u razvoju onih karakteristika ponašanja koje se u određenoj društveno-ekonomskoj strukturi smatraju potrebnima i poželjnim ili pak smanjuju (privremeno ili trajno) socijalnu kompetenciju koja je već prethodno postigla potrebnu razinu. Kako se zahtjevi društva u odnosu prema poželjnim somatopsihičkim varijacijama i prema ponašanju uvjetovanim njima (društveno ili klasno poželjni ciljevi (mijenjaju tokom društveno-ekonomskog razvoja, prirodno je da se i značenje pojedinih varijacija kao društvenouvjetovanih oštećenja mijenja. Da li će neka varijacija biti i u kojem stupnju će biti **socijalno relevantno** oštećenje to ovisi o društveno-ekonomskoj strukturi konkretnog društva, a društvenim odnosima, o njegovu vrijednosnom sistemu, odno-

sno o vladajućoj ideologiji (sjetimo se da su, u okviru mistično-religioznog tumačenja, psihoze, odnosno epileptična stanja u nekim indijanskim plemenima bila promatrana kao prednost, a ne oštećenje), o zahtjevima koje ono stavlja pred svoje članove, o mogućnostima koje im pruža i o razvoju odgovarajućih znanosti i tehnika. Uzmimo primjer disleksija i disgrafija: iako u dislektične i disgrafične djece postoje neke osobine na temelju kojih je moguće identificirati potencijalne dislektičare već u predškolskoj dobi, ipak ostaje činjenicom da u nepismenom društvu nema niti diskletičara niti disgrafičara. Što pismenost ima veće značenje, to se više stavlja naglasak na dijagnostiku i remedijaciju takvih stanja, ili, točnije, na razvoj i primjenu onih postupaka koji će omogućiti i takvoj djeci da nauče čitati i pisati. — Sljepoća je u nekim sredinama smatrana prednošću za obavljanje nekih specifičnih od društva visoko cijenjenih aktivnosti, itd.

Princip konvergencije — Danas u svijetu sve više prevladava ovakvo društveno-historijsko tumačenje somatopsihičke oštećenosti, pa se s njegovih polazišta tumače i mistično-religiozna i biološka shvaćanja iste pojavnosti. Ovo tumačenje, naravno, mijenja i praktičan odnos prema osobama s oštećenjima; ne radi se samo o tome da se one osposobe za djelatnosti koje se u nekom društvu traže, već da se promjenama društvenih odnosa, zatim promjenama odnosa i stavova društva prema osobama s nekim varijacijama, promjenama zahtjeva prema njima, stavljanjem tih osoba u druge društvene pozicije, itd., premosti socijalni i psihološki jaz koji ne rijetko postoji između osoba s oštećenjima i tzv. »normalne« većine. Prema tome, odgoj, obrazovanje i rehabilitacija osoba s oštećenjima ostvaruje se na

principu konvergencije između sposobnosti, interesa i drugih svojstava osoba s oštećenjima, s jedne strane, te zahtjeva, odnosa, globalnih i odgojno-obrazovnih postupaka društvene sredine, s druge strane. Što znači da ovaj princip konvergencije možemo ilustrirati na primjeru djece koja imaju teškoća u učenju, termina koji se danas sve više upotrebljava, ali ne u jednosmislenom značenju: u ovu skupinu neki ubrajaju svu djecu s oštećenjima, kako bi se izbjegli nazivi kao što su: mentalna retardacija, gluhoća, sljepoća, itd., a drugi pak iz opsega ovog pojma isključuju mentalnu retardaciju i traže kompleksniju etiologiju teškoća u učenju čak u djece prosječe ili iznadprosječne inteligencije. Bilo kako bilo »fenomenologija teškoća u učenju određena je odnosom učenik — instrukcionalni program, gdje prvi član tog odnosa sadrži kako inherentna svojstva učenika tako i okolnosti socijalne mikrookoline u kojoj se on razvija i živi, a drugi član involvira kako odgojno-obrazovne sadržaje tako i metode rehabilitacije, remedijacije i prenošenja odgojnih i obrazovnih sadržaja. Ako prihvatimo maksimumu da svako dijete treba da nađe svoje mjesto na multidimenzionalnom odgojno-obrazovnom kontinuumu, pri čemu alokacija djeteta na tom kontinuumu ovisi o njegovim mogućnostima, potrebama i interesima, tada i pojava teškoća u učenju gubi na svojoj apsolutnosti i težini, jer je određena također prikladnošću i uspješnošću školskih metoda i programa« (5). Možda bismo mogli reći: nema teškoća u učenju, već postoje za sada teškoće u izradbi i realizaciji takvih individualiziranih instrukcionalnih programa koji bi zadovoljili potrebe spomenute djece.

Društvo za sve ljude — Ako smo danas shvatili da društvo svojim zahtjevima, poželjnim ciljevima i nor-

mama tokom promjenljivih društveno-historijskih uvjeta određuje što je oštećenje, da je to isto društvo kreator oštećenja, tada nužno slijedi zaključak, koji je već vidljiv iz prethodnih izlaganja, da se promjenom odnosa društvene sredine prema osobama s određenim somatopsihičkim varijacijama mijenja i njihovo značenje kao oštećenja. Drugim riječima, ljudsko društvo treba biti zajednica učinjena po mjeri svakoga, zajednica u kojoj svoje mjesto treba da nađu svi ljudi bez obzira na individualne razlike među njima, zajednica u kojoj će slijep čovjek, čovjek oštećena sluha, čovjek sa specifičnostima kognitivnih funkcija, itd. naći svoje mjesto i društvenu ulogu pod pretpostavkom prihvatanja zajedničkih društvenih ciljeva, zajednica u kojoj sljepoća, gluhoća, tjelesna invalidnost, itd. neće biti bitan element socijalne procjene. Mi smatramo — ali nikome ne naturavamo svoje mišljenje — da je samoupravni socijalizam koji gradimo u Jugoslaviji takvo društvo za sve ljude u našoj zemlji, kojega će dalji razvoj pridonijeti i primjerenijem rješavanju ostvarivanja ljudskih i građanskih prava osoba s oštećenjima.

Razvoj teorije i prakse odgoja, obrazovanja i rehabilitacije osoba s oštećenjima u Jugoslaviji — Rješavanje ove problematike nije lako. Dileme na području teorije i prakse odgoja, obrazovanja i rehabilitacije osoba s oštećenjima prisutne su i u Jugoslaviji, naročito u posljednje vrijeme u koje se u vezi s društvenim kretanjima i na temelju teoretskih pozicija, koje sve više dobivaju na važnosti, traže i adekvatnija praktična rješenja.

U predratnoj Jugoslaviji briga za djecu i odrasle s oštećenjima bila je sporadična i nedovoljno sistematska, nerijetko ostavljena dobrotvornim

organizacijama, a temeljila se manje-više na konceptima koji su tada postojali u svijetu, a uvjetovana društvenim odnosima u tadašnjoj Jugoslaviji. Posljedica takvog stanja bila je da je praktički neznatan postotak djece i omladine bio s oštećenjima obuhvaćen rehabilitacijom, odgojem i obrazovanjem; profesionalno osposobljavanje omladine i odraslih bilo je nedostatno i ograničeno na vrlo mali dijapazon zanimanja, kojima su se tradicionalno bavili ljudi određenih vrsta oštećenja. Golema većina takvih ljudi živjela je na marginama socijalnog života, najčešće »zadovoljna« ako je mogla steći sredstva za nasušne potrebe života — nerijetko čak prosjačenjem.

Nakon oslobodilačkog rata, pobjeda socijalističke revolucije u našoj zemlji dovela je do niza promjena u odgoju i obrazovanju uopće pa i do promjena na području specijalnog odgoja, obrazovanja i rehabilitacije. Kako je taj razvoj bio brz, vidi se po razvoju sistema specijalnih škola i različitih drugih ustanova za rehabilitaciju djece, omladine i odraslih ljudi s oštećenjima u nas. Dok je prije rata takvih škola i ustanova bilo 18, danas ih ima diljem čitave Jugoslavije, ne računajući specijalna odjeljenja u redovnim školama više od 350. Intencija je bila da se po mogućnostima obuhvate sva djeca i omladina sistemom školovanja odnosno rehabilitacije ili pak specifičnom socijalnom brigom u slučaju njihove needukatibilnosti, što se odnosi na osobe s teškim i težim stupnjem mentalne retardacije. U određenim društveno-ekonomskim uvjetima našega razvoja, u uvjetima pomanjkanja nastavnog kadra i nedovoljne materijalne opremljenosti redovne škole za prihvatanje djece s oštećenjima, to je bio jedini moguć i opravdan način organiziranja ove vrste djelatnosti. Kao rezultat tih napora i ulaga-

nja treba istaknuti činjenicu da se danas djeca, omladina i odrasli s oštećenjima nalaze u našoj zemlji u neusporedivo povoljnijem društvenom položaju od onoga u kojem su se nalazili i još ne tako dalekoj prošlosti. Uza sve teškoće, uz niz još neriješenih pitanja, socijalna integracija ljudi s oštećenjima napreduje. Njihova razina obrazovanja raste, njihova osposobljenost za život i rad postaje veća i raznolikija, danas oni rade u mnogim zanimanjima u kojima prije rata nije bilo ni zamislivo da bi mogli raditi, oni se sve više uključuju u tokove normalnog života. Te okolnosti ponovo upućuje na to kako se značenje određenih somatskih varijacija, koje objektivno postoje bez obzira na mjesto i vrijeme, kao socijalno relevantnih oštećenja, mijenja u ovisnosti o društveno-ekonomskim promjenama. Sljepoća, gluhoća, tjelesna invalidnost, određene karakteristike intelektualnog funkcioniranja, itd., kada postoje, one postoje kao objektivne činjenice i pripadaju golemom mnoštvu individualnih razlika. Te su varijacije postojale u nas i prije rata kao što postoje i danas; no, danas su ljudi s tim istim varijacijama u socijalnom smislu mnogo manje oštećeni nego što su bili u prošlosti.

Sistem specijalnog odgoja, obrazovanja i rehabilitacije danas se, međutim, u našoj zemlji postepeno mijenja. Radikalna reforma školskog sistema, pa i položaja školstva unutar cjelokupnog društva u Jugoslaviji, nije mimoišla ni specijalni odgoj, obrazovanje i rehabilitaciju, koji su zbog određenih segregacijskih tendencija naišli na društvenu i stručnu kritiku: novi društveni uvjeti, daljnji razvoj samoupravnog socijalizma u našoj zemlji, porast materijalne baze društva zahtijevaju i omogućuju potpuniju školsku integraciju djece i omladine s oštećenjima

koja treba da kreira i uvjete za potonju profesionalnu i širu socijalnu integraciju. Ne negiramo ono što se do sada na tom području djelovanja postiglo u nas, ali smatramo da su sazreli uvjeti za poticanje integracije kada god to objektivni i subjektivni uvjeti omogućuju. Redovne škole treba pripremiti za prihvatanje takve djece, a to znači osigurati ulaženje defektologa i drugih stručnjaka u redovne škole potrebnim pomagalicama, oblikovati niz grupnih i individualnih instrukcionalnih programa primjerenih potrebama, sposobnostima, interesima i ostalim mogućnostima djece, organizirati specijalizirane službe koje će pružati pomoć učenicima i nastavnicima u redovnoj školi, realizirati posebne programe za djecu s oštećenjima (logopedski tretman, audiopedagoški trening, prostorna orijentacija i lokomocija i dr., za slijepe, itd.), psihološki pripremiti redovnu školu za prihvatanje djece s oštećenjima, što pretpostavlja, među ostalim, djelovanje na stavove nastavnika, roditelja ostale djece i svih ostalih koji mogu imati utjecaja na odgoj i obrazovanje djece s oštećenjima. Svjesni smo činjenice da je to proces čiji tempo ostvarivanja ovisi o nizu objektivnih i subjektivnih faktora relevantnih za razvoj školstva uopće, a tako i za razvoj svake pojedine škole, da je to proces koji neće jednakim tempom ići na različitim područjima Jugoslavije. Istovremeno, s novim pristupom u organizaciji specijalnog odgoja i rehabilitacije u našoj zemlji traže se i novi putovi i oblici identifikacije i dijagnosticiranja djece s oštećenjima, o kojima ovisi njihova alokacija unutar cjelovitog odgojno-obrazovnog multidimenzionalnog kontinuuma, na kojemu treba da se osiguraju odgoj i obrazovanje svakom djetetu koje ima i minimalnih subjektivnih uvjeta za to (samo vrlo malen broj djece najtežeg stupnja mentalne retardacije nema

uvjeta ni za kakav odgoj). Treba također istaknuti da je sasvim sigurno da će se određen broj djece i omladine zbog niza psihofizičkih i socijalnih razloga — ovi posljednji će s vremenom biti sve manje izraženi — morati i dalje upućivati u specijalne škole i ustanove za rehabilitaciju; to se posebice odnosi na djecu s multiplim oštećenjima.

Problem profesionalne orijentacije i zapošljavanja osoba s oštećenjima zahtijeva usavršavanje pripadnih postupaka i pronalaženje novih rješenja. Naš samoupravni socijalistički sistem u načelu omogućuje svakom čovjeku i istodobno zahtijeva od njega da bude aktivan subjekt u upravljanju životom zajednice, a time i vlastitom sudbinom u toj zajednici. Ovaj samoupravni razvoj nije mogao mimoći ni osobe s oštećenjima, u kojih do sada postignuti uspjesi u obrazovanju, rehabilitaciji i integraciji podižu njihovu samosvijest kao aktivnih čimbenika društva i svoje sudbine. Ipak suvremena kretanja u našem društvu, sve potpunije ostvarivanje samoupravnih prava građana naše zemlje otvaraju niz problema u odnosu prema osobama s oštećenjima. Mnogi ljudi i žene s oštećenjima imaju teškoće u ostvarivanju svojih građanskih i samoupravnih prava; pri tome se ne misli samo na one koji se zbog intelektualnog deficita ne mogu u dovoljnoj mjeri brinuti o sebi o zaštiti svojih prava i interesa, već na mnoge ljude koji nisu dobili adekvatan odgoj i obrazovanje, ili koji unatoč profesionalnoj osposobljenosti, ne mogu dobiti odgovarajuće zaposlenje, ili koji unatoč svog položaja u udruženom radu (radnoj organizaciji), ne mogu nikako ili ne potpuno ostvarivati svoja samoupravna prava, sudjelovati kompetentno u organima samoupravljanja, itd. zbog deficijentnosti sistema informiranja i uopće zbog ko-

muikacijskih barijera, kao što to često biva s osobama oštećena sluha i djelomično s osobama oštećena vida, ili pak zbog arhitektonskih barijera kao što je slučaj s mnogim tjelesnim invalidima.

Suvremena humana shvaćanja o osobama s oštećenjima u modernom svijetu — Danas se u svijetu pojavljuju sve više i više zahtjevi za što potpunije ostvarivanje ljudskih i građanskih prava osoba s oštećenjima ili invalidnih osoba (disabled persons), kako ih se najčešće naziva u javnim dokumentima međunarodnih tijela. Ti glasni i sve jači zahtjevi dobili su svoj izraz u rezolucijama, zaključcima i preporukama Ujedinjenih naroda, u zaključcima svjetskih organizacija osoba s oštećenjima i različitih skupova stručnjaka koji se bave tom problematikom. Iako su dokumenti i preporuke tih tijela i skupova stručnjaka uvijek usmjereni na poboljšanje socijalnog položaja osoba s oštećenjima, neki među njima sadrže određene kompromise, koji su odraz ne samo stvarnih situacija u odnosu prema odgoju, obrazovanju i rehabilitaciji osoba s oštećenjima u različitim zemljama već i predvidivih mogućnosti i materijalnih izvora u pojedinim zemljama. Tako, na primjer, u Zaključku br. 5 sa Evropskog seminara o socijalnoj integraciji mentalno hendikepirane djece, koji je održan prošle godine u Finskoj, kaže se da su integrirane škole koje obuhvaćaju normalnu i mentalnu retardiranu djecu, dale povoda za neke divergencije u mišljenjima, ali da je svakako potrebno da se nađe jedna dinamička i koordinirana solucija koja bi odgovarala odgojno-obrazovnim potrebama mentalno retardiranih. U Zaključku br. 6 kaže se da se, s obzirom na brojne razlike koje postoje među različitim zemljama, ne može preporučiti nikakav univerzalan model odgoja i obrazovanja, ali da mora

postojati razmjena informacija u svrhu evaluacije različitih modela kako bi se nacionalni modeli poboljšali.

Razmjena informacija i vlastiti putovi — Svjetska nastojanja u pravcu edukacijske i šire socijalne integracije osoba s oštećenjima, a u okviru međunarodne razmjene informacija, imaju utjecaja i na našu zemlju kao dio svjetske zajednice naroda, ali — a to želimo posebice naglasiti — razvijanje novih putova i stvaranje društva za svakoga, u kojemu svako ljudsko edukabilno biće mora naći svoje mjesto, ponajprije inspirirano našom stvarnošću, našim društvenim uređenjem, našim materijalnim mogućnostima i našim temeljnim i drugim dokumentima. Položaj osoba s oštećenjima, kao uostalom i svih ostalih građana, u našem samoupravnom socijalističkom društvu određen je prije svega Ustavom SFRJ, ustavima socijalističkih republika i autonomnih pokrajina. Ne samo pojedini članovi Ustava, u kojima se govori o posebnoj pomoći i zaštiti osoba s oštećenjima, već čitav duh i intencije naših ustava, naročito oni njihovi dijelovi koji se odnose na slobode, prava i dužnosti čovjeka i građanina, vrijede i treba da vrijede za osobe s oštećenjima bilo u stanju da ostvare prava pa i prava na dužnosti — u okviru njihovih sposobnosti — koja imaju svi građani naše zemlje.

Mi smatramo da drugačiji pristup toj problematici nije moguć. Društveno-ekonomska situacija, intencije društvenog razvoja i materijalne mogućnosti, tradicije u nekoj zemlji kao i aktivna razmjena informacija u međunarodnim razmjerima, i, u okviru toga, traženje vlastitih putova u odgoju, obrazovanju i rehabilitaciji osoba s oštećenjima, čini nam se, jedino ispravno u organizaciji i provedbi te djelatnosti.

Odgoj, obrazovanje i rehabilitacija osoba s oštećenjima u zemljama u razvoju — Položaj osoba s oštećenjima i oblici njihova obrazovanja te rehabilitacije u različitim zemljama razlikuju se u ovisnosti o nizu društveno-ekonomskih okolnosti i pratećih pojava koje su prije bile spomenute. Razumljivo je da je s tog stajališta jedino moguće promatrati tu problematiku u svakoj zemlji. Nema pretenzija da analiziramo položaj osoba s oštećenjima niti oblike njihova osposobljavanja u zemljama u razvoju, jer niti raspoložemo s dovoljno informacija niti se smijemo u to upustiti, jer to zapravo pripada u djelatnost stručnjaka u tim zemljama. Navest ćemo samo radi potkrijepe teza iznesenih u ovom referatu neke od okolnosti koje postoje u različitim zemljama, koje vjerojatno zahtijevaju privremeno odgađanje ili pak radi specifičnosti nekih rješenja.

Ako se neka zemlja suočava s osnovnim problemima razvoja i organizacije, kojih rješenje tek treba stvoriti osnovne uvjete za čovjeka dostojnu egzistenciju stanovništva, teško će se odvajati znatnija sredstva za rješavanje specifičnih problema osoba s oštećenjima, iako iz ovakve situacije nipošto ne slijedi da su one nužno manje integrirane u socijalni život nego u nekoj ekonomski naprednijoj zajednici. Ako u nekoj zemlji ne postoji osnovno obavezno školovanje, ili takvo osnovno školovanje koje bi praktički obuhvatilo čitavu populaciju djece dozrele za školu, zacijelo je teško zahtijevati one organizacijske oblike odgoja, obrazovanja i rehabilitacije djece s oštećenjima koji su karakteristični za druge zemlje, bilo kao postojeći sistem bilo kao pravac razvoja. U nekim zemljama u razvoju, u odnosu prema općoj rehabilitaciji i profesionalnoj rehabilitaciji (vocational rehabilitation) postoje originalna rješenja uvjetovana

specifičnom situacijom zemlje. U Keniji, a primjer, postoje mobilne ortopedske jedinice (Mobile Orthopedic Units), koje vrlo uspješno obavljaju svoju funkciju i znatno su jeftinije od podizanja stalnih zgrada (6). U zemljama u razvoju, sa specifičnom strukturom radnog stanovništva, eventualno su indicirani i drugačiji oblici profesionalne rehabilitacije: ako u nekoj zemlji velik postotak radnog stanovništva radi u rutinskim poslovima, tada profesionalna rehabilitacija nužno ne traži osposobljavanje za određene vrste kvalificiranog rada. U zemljama u kojima su industrija i prateće djelatnosti nerazvijene, gdje postoji velik pritisak za rad sposobnog stanovništva u traženju zaposlenja, može postojati čak određen hostilitet prema rehabilitaciji, profesionalnom osposobljavanju i zapošljavanju osoba s oštećenjima. Međutim, i u zemljama pretežno poljoprivredne proizvodnje, profesionalnom rehabilitacijom osoba s oštećenjima postižu se znatni uspjesi: nakon rehabilitacije ljudi s oštećenjima vraćaju se kući bolje osposobljeni za različite djelatnosti koje im mogu biti korisne za život u ruralnoj sredini, oni su osposobljeni za šivanje, krojenje, za neke zanate i poljoprivredu. One mogu biti u tome čak kompetentnije od ljudi bez oštećenja.

Kulturne tradicije u nekoj zemlji mogu riješiti mnoge tehničke probleme koje su u vezi s rehabilitacijom na znatno jeftiniji način nego u zemljama zapadnog kulturnog kruga. Nipošto nije zajamčeno, nego čak može biti podvrgnuto opravdanoj kritici, da su evropsko-američki oblici svakodnevnog života, izuzev određenih higijenskih standarda, jedino opravdani i preporučljivi za druge zemlje; oni su uvjetovani determinantama svog razvoja, kao što su oblici života u drugim kulturnim krugovima uvjetovani vlastitim determinantama.

Mene je svojedobno impresionirao članak gospođe Kamale V. Nimbkar iz Indije pod naslovom »Simple aids for handicapped children in India«, u kojemu, nakon opisa indijskog načina života i njegovih reperkusija na hendikepirano dijete, zaključuje da »there are very few needs for the Western type technical aids for the handicapped Indian child. The Indian way of life, its traditional clothing, way of bathing and use of the toilet, food and utensils meet the great majority of handicapped child's needs. Where adaptations are needed above and beyond what is available, they must suit the climate, the economy and the local facilities, and above all be adaptable to the child in his home« (7).

U nekim zemljama još uvijek u znatnom dijelu stanovništva mogu biti snažna tradicionalna shvaćanja prema kojima osobe s oštećenjima plaćaju za ono što su učinile u prošlom životu, prema vjerovanju teorije reinkarnacije. Može biti da se u nekoj zemlji, ili u nekoj regiji, više isplati biti prosjak nego kvalificirani radnik. Takva situacija nije bila rijetka ni u predratnoj Jugoslaviji. Kako motivirati ove ljude, čak ako se obave svi potrebni aranžmani, da uđu u proces rehabilitacije? U zemljama u razvoju, kao i u ostalim zemljama, ali možda u većoj mjeri, pojavljuje se problem promjene stavova, motivacije i sl., što je povezano s problemom komunikacija i informiranja. Možda se neki od prisutnih sjećaju da je prije nekoliko godina bilo održano jedno međunarodno savjetovanje stručnjaka na kojemu se raspravljalo o problemu komunikacija i informiranja u rehabilitaciji, gdje je jasno istaknuto, s jedne strane, važnost komunikacija i informiranja na tom području djelatnosti, a, s druge, sasvim specifični problemi komunikacija u pojedinim

zemljama u razvoju (8). — Neka na kraju bude spomenuto da u različitim zemljama određene varijacije e-valuirane kao oštećenja ne postoje u jednakim omjerima prema ukupnom stanovništvu. Negdje je možda najakutniji problem tjelesne invalidnosti, a negdje sljepoće, itd. Poznato je da je u Africi izvanredno akutan problem sljepoće: prema nekim procjenama na tom kontinentu omjer slijepih prema ljudima normalna vida iznosi 856/100.000, a na području Zapadne Afrike, taj omjer iznosi 1056/100.000, što je značajno više nego u većini ostalih zemalja.

Čini mi se da primjer razvoja u Jugoslaviji, kao i ovih nekoliko primjera iz zemalja u razvoju, ide u prilog tezama koje su ovdje iznesene:

1. Položaj osoba s oštećenjima većinom je određen društveno-ekonom-

skom strukturom dotičnog društva, društvenim odnosima, vrijednosnim sistemom i vladajućom ideologijom, te razvojem znanosti i tehnika.

2. Putovi, načini i oblici odgoja, obrazovanja i rehabilitacije osoba s oštećenjima u funkciji su navedenih determinanti, što znači da svaka zemlja može rješavati problem oštećenosti unutar vlastitih uvjeta, iskorištavajući u okviru međunarodne cirkulacije ideja i spoznaja ono što je primjenljivo u pojedinoj zemlji respektirajući akutnost pojedinih problema i raspoloživa sredstva.

3. Iskustva drugih zemalja mogu biti koristan doprinos u rješavanju vlastitih problema kako u pozitivnom tako i u negativnom smislu, a ovo posljednje znači izbjegavanje pogrešaka koje su možda drugdje učinjene.

LITERATURA

1. De Souza L. J., Rehabilitation needs of the developing countries as expressed by speaker at the Eleventh World Congress, *International Rehabilitation Review*, 1970, br. 2, str. 4.
2. Hebb O., On the nature of the fear, *Psychol. Review*, 533 str. 259—276.
3. Bartel R. N. i Guskin S. L., A handicap as a social phenomenon. U Cruickshank (Ed.), *Psychology of exceptional children and youth*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1971.
4. Freidson E., Disability as a social deviance. In M. B. Gussman (Ed.), *Sociology and rehabilitation*, Washington, D. C., American Sociological Association, 1965.
5. Stančić V., Sabol R., Zovko G. i Zovko N., Disleksija i disgrafija unutar populacije djece s teškoćama učenja u Jugoslaviji. Neobjavljen materijal pripremljen za međunarodnu ediciju »Reading disabilities«.
6. Spencer G. V., Reaching the Hard to Reach, *International Rehabilitation Review*, 1972, Nes 3—4, str. 6—7.
7. Nimbkar K. V., Simple aids for handicapped children in India, *International Rehabilitation Review*, 1971, No 2, str. 6—8.